

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ПОНІКАРОВСЬКА НАТАЛІЯ АНДРІЇВНА

УДК 008 (=161.2):17.023.36 – 044.922 «654» (043.3)

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ОБРАЗІВ ТАНАТИЧНОЇ МІФОЛОГІЇ
В ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ**

26.00.04 – українська культура

АВТОРЕФЕРАТ

на здобуття наукового ступеня
кандидата культурології

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Харківській державній академії культури,
Міністерство культури України

Науковий керівник

доктор філософських наук, професор
Панков Георгій Дмитрович,
Харківська державна академія культури,
професор кафедри культурології

Офіційні опоненти:

доктор культурології, професор
Герчанівська Поліна Евальдівна,
Національна академія керівних кадрів
культури та мистецтв України (м. Київ),
завідувач кафедри культурології та
інноваційних культурно-мистецьких
проектів

кандидат культурології, доцент
Король Денис Олександрович,
Національний університет
«Кієво-Могилянська академія»,
доцент кафедри культурології

Захист відбудеться «22» березня 2018 р. о «15» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.807.01 у Харківській державній академії культури за адресою: 61057 м. Харків, Бурсацький узвіз, 4, Мала зала.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківської державної академії культури за адресою: 61057 м. Харків, Бурсацький узвіз, 4.

Автореферат розісланий: «16» лютого 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ю. І. Лошков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Зі здобутком незалежності України в суспільстві постійно посилюється інтерес до традиційної народної культури – фольклору, декоративно-ужиткового мистецтва, народних традицій, що має особливе значення в умовах глобалізації. Невпинний технічний прогрес, створення нових міжкультурних комунікаційних каналів прискорюють культурну глобалізацію, яка, попри всі позитивні аспекти, загрожує самотності національних культур.

Культура України формувалася в складних історичних умовах, консолідуючи суспільство та зберігаючи його цінності. Творена багатьма поколіннями, вона є віддзеркаленням історичних й культурних процесів, що відбувалися на території сучасної України. Органічно поєднуючи залишки дохристиянського давньослов'янського світогляду з християнськими традиціями, українська традиційна культура характеризується синкретичністю, з якої постає самотність та неповторна духовна й матеріальна спадщина, що надає відповіді на запитання сучасності про життя та думки минулих поколінь.

Невід'ємною складовою народного світогляду є танатичні уявлення, тобто уявлення про смерть та посмертне існування людини, які ґрунтуються на вірі у безсмертя душі, взаємозв'язку земного й посмертного буття, та сходять корінням до давньослов'янських дохристиянських вірувань. Дослідженню різноманітних аспектів цієї проблематики присвячено праці Т. А. Агапкіної, В. В. Білого, Г. О. Булашова, Я. Є. Боровського, Н. Н. Велецької, Л. М. Виноградової, В. М. Войтовича, О. І. Воропая, Д. А. Гаврилова, М. М. Гальковського, В. Ф. Давидюка, Є. Г. Кагарова, М. І. Костомарова, В. В. Колесова, О. О. Котляревського, Б. А. Рибаківа, С. М. Толстої, О. О. Седакової, М. М. Харузіна та ін.

Образи танатичної міфології, поряд з поховально-поминальною обрядовістю та специфічними предметами матеріальної культури, об'єктивують народні танатичні уявлення. До переліку зазначених образів належить широке коло різноманітних міфологічних персонажів, дослідженню яких присвячена пропонована дисертаційна робота. Значний внесок у вивчення цієї проблематики здійснив

Д. К. Зеленін. Його концепція дозволяє по-новому поглянути на генезу образів танатичної міфології, дослідити їх у контексті формування основоположних світоглядних уявлень.

У запропонованій роботі актуалізується культурологічне дослідження образів танатичної міфології, що зумовлено, по-перше, культуротворчим змістом танатичних міфологічних уявлень, по-друге, необхідністю вивчення їх трансформацій з метою визначення закономірностей розвитку певних елементів національної традиційної культури в межах окремих історичних періодів. Така постановка проблеми вможливує дослідження образів танатичної міфології як багатофункціонального елементу системи української традиційної культури, що відповідає таким завданням культурології: вивченню різноманітних презентацій картини світу; визначенню ролі традицій у процесі культурного наслідування; розгляду традиційної культури як системи морально-етичних та нормативних основ суспільного життя.

Отже, образи танатичної міфології корелюють з етіологічною, ціннісною та семіотичною сферами традиційної культури, є специфічними механізмами культуротворчості, що актуалізує дослідження означеної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота відповідає комплексній темі науково-дослідної роботи Харківської державної академії культури «Вітчизняна та світова культура: історико-теоретичні аспекти» (Державний реєстраційний номер 0109U000511).

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає у здійсненні багатоаспектного культурологічного вивчення образів танатичної міфології в процесі їх трансформації в українській традиційній культурі від давнини до сучасності. Реалізація поставленої мети досягається вирішенням таких *завдань*:

- здійснити історіографічний аналіз дисертаційної проблеми;
- визначити теоретико-методологічні основи дослідження;
- розглянути танатичні міфологічні уявлення як детермінанту давньослов'янської культури;
- здійснити структурно-функціональний та аксіологічний аналіз цих уявлень;
- розглянути фактори й вектори трансформації образів танатичної міфології;

– вивчити репрезентацію образів танатичної міфології в українській традиційній культурі;

Об'єктом дослідження є українська танатична міфологія.

Предмет дослідження – трансформація образів танатичної міфології в системі української традиційної культури від давнини до сучасності.

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на: *культурологічному підході*, що вможливив розгляд образів танатичної міфології як багатофункціонального феномену культури; *системному підході*, що дозволив розглянути давньослов'янську та українську традиційну культуру як цілісну систему та актуалізував застосування *методу структурно-функціонального аналізу*; *аксіологічному підході*, що дав можливість звернення до ціннісного змісту танатичних міфологічних уявлень та актуалізував застосування *методу аксіологічного аналізу*; *історико-культурологічному підході*, що вможливив розгляд зазначених уявлень як елементу системи традиційної культури в різні історичні періоди (дохристиянський, християнський, радянський, культурі сучасності), дозволив вивчити їх у процесі розвитку з визначенням конкретних факторів й векторів трансформації та актуалізував застосування *методу історико-генетичного аналізу*; *діяльнісному підході*, який дозволив звернення до категорії предметної діяльності людини.

Теоретичною базою дисертаційного дослідження є наукова спадщина Д. К. Зеленіна, зокрема розроблений ним концепт походження образів танатичної міфології. Загальнотеоретичну основу становлять праці з культурології (Б. Малиновський, К. Рапай, Е. Тайлор, Л. Уайт, Дж. Фіске, К. Юнг), теоретичні розвідки з міфології та релігії (Я. Є. Боровской, К. Гірц, Я. Є. Голосовкер, М. Еліаде, А. Ф. Лосев, С. О. Токарев, В. М. Топоров), психології (Б. М. Теплов), філології (О. О. Сedaкова), історії України та української мови (А. Я. Єфименко, М. М. Закович, П. П. Кононенко, А. Ю. Кримський, С. А. Макачук), теорії та методики наукових досліджень (П. Г. Богатирьов, М. М. Закович, А. С. Запесоцький, І. Д. Ковальченко, А. С. Майданов, Е. С. Маркарян, Л. Д. Столяренко, Є. Ханіна, В. М. Шейко).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в культурологічній концептуалізації образів танатичної міфології як

багатофункціонального елементу системи української традиційної культури.

Уперше:

– визначено етапи еволюції образів танатичної міфології в системі давньослов'янської та української традиційної культури: 1) у *дохристиянський період* давньослов'янської історії вони органічно входять до танатичних уявлень і є функціонуючою складовою міфологічного знання; 2) у *християнську добу* вони є частиною синкретичних народних вірувань та поступово витісняються християнським віровченням; 3) у *радянський період та сучасній українській культурі* образи танатичної міфології набувають форму культурного пережитку;

– визначено фактори й вектори трансформації образів танатичної міфології:

1. Хрещення Київської Русі, його вектор – поширення християнства. Хрещення ознаменувало зміну картини світу: від міфологічної – до релігійної, що зумовило суттєві зміни в народному світосприйнятті та світобаченні. Унаслідок поширення християнства та в результаті боротьби церковних служителів із язичницькими звичаями танатичні міфологічні уявлення зазнають певної трансформації: під впливом християнського віровчення та з упровадженням християнського поховального обряду від безпеліційного суспільного остракізму й утилізації тіла заложного через його викидання в пустельні місця й болота здійснюється перехід до колективного поховання без відспівування в неосвяченій землі (скудельницях), з подобою громадської панахиди. У цей період ставлення до батьків зберігається позитивним, до заложних – суто негативним, а перехід покійника до цієї категорії, як і в дохристиянську добу, сприймається як культурна девіація зі збереженням санкцій, що призведе до демонізації покійного; зберігається традиція народного поминання, наприклад, кидання гілок та іншого мотлоху на могили заложних.

2. Політичні й ідеологічні процеси, що відбувалися в Україні протягом ХХ ст. і пов'язані зі встановленням радянської влади, його вектор – процес радикальної секуляризації. У радянську добу образи танатичної міфології зазнають десакралізації та остаточно переходять у сферу фольклору і неусвідомлюваних традицій. Кардинально

змінюється поховальна обрядовість, у якій відспівування й будь-які релігійні елементи, як і елементи народної обрядовості, стають необов'язковими. Поступово змінюється ставлення до заложних – від суто негативного до нейтрального. Вони більше не сприймаються як прояв культурної девіації. Архаїчний поділ на предків і заложних народному світогляду радянської доби не притаманне.

– визначено функції міфологічних танатичних уявлень у системі традиційної культури, а саме: а) етіологічна (реалізується через розкриття частини космогонічного міфу, що описує будову всесвіту, та через розкриття посмертних буттєвих перспектив); б) культуротворча (реалізується створенням семіотичної та ціннісної сфер, регулюючих механізмів, способів зберігання власного культурного досвіду, комунікативних каналів);

удосконалено:

– критерії визначення образів танатичної міфології (батьки та заложні), а саме: 1) *вік* (тлумачиться як невизначений кількісно строк життя, за який людина витрачає первинно закладену в ній життєву потенцію); 2) *доля* (тлумачиться як зумовлене гендерною і соціальною приналежністю змістовне наповнення життя людини, її життєве призначення);

– механізм перетворення покійного на заложного, який ілюструє схема: каталізатор (культурна девіація, що може здійснюватись на загальнокультурному або особистісному рівні) → санкція (реакція на культурну девіацію, що узагальнюється в понятті суспільного остракізму) → наслідок (демонізація покійного);

– класифікацію істот танатичної міфології відповідно до критеріїв визначення покійного як заложного: 1) прокляті діти; 2) заложні діти; 3) істоти з яскраво вираженою міфологічною характеристикою; 4) покутники; 5) люди, котрі добровільно обрали долю заложного; 6) непритомники;

набуло подальшого розвитку:

– дослідження репрезентації образів танатичної міфології в традиційній культурі України (архетип роду й «нечистої сили»), в українському фольклорі (народні казки, оповідання, обрядово-оказіональний фольклор);

– визначення елементів, що в українській поховальній та поминальній обрядовості ХХ–ХХІ ст. по змісту є культурними

пережитками, змістоутворюючими факторами первинних форм яких є танатичні міфологічні уявлення, зокрема звичаї: а) мити підлогу за покійним після виносу труни з житла; б) «запечаткування могили»; в) поховання незаміжніх дівчат у весільній сукні.

Апробація результатів дисертаційного дослідження.

Основні положення дисертації викладено в доповідях і обговорено на 12 науково-практичних конференціях, серед яких: «Efektivni nastroje moderni ved – 2012» (Прага, 2012), «Aktualni vymozenosti vedy – 2012» (Прага, 2012), «Бъдещето въпроси от света на науката – 2014» (Софія, 2014), «Перша мультидисциплінарна конференція Міжнародного гуманітарного університету» (Одеса, 2015), «Перспективи розвитку сучасної науки» (Київ, 2015), «Наукові пошуки: актуальні проблеми теорії і практики» (Вінниця, 2015), «Актуальні питання сучасної науки» (Львів, 2015), «Актуальні проблеми гуманітарних наук у дослідженнях молодих науковців» (Вінниця, 2015), «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Ужгород, 2016), «Чорноморські наукові студії» (Одеса, 2016), «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Херсон, 2016), «Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих учених» (Одеса, 2016).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження набули відображення у 24 публікаціях: 5 статей опубліковано у наукових фахових виданнях України з культурології; 1 стаття в – іноземному періодичному науковому виданні; 6 статей – у наукових періодичних виданнях України; 12 тез доповідей, надрукованих у збірниках матеріалів міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена специфікою об'єкта дослідження, логікою та послідовністю вирішення поставлених завдань і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел – 256 позицій (на 23 сторінках) та 4 додатків (на 15 сторінках). Додатки містять посилання на фольклорні матеріали вітчизняних учених фольклористів та етнографів, фольклорні матеріали зібрані автором, та список публікацій здобувача за темою дисертації, відомості про апробацію результатів дисертації. Загальний обсяг дисертації – 209 сторінок. Обсяг основного тексту дисертації – 162 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, розкрито зв'язок з науковими планами, програмами, темами, визначено мету і завдання дисертаційного дослідження, сформульовано наукову новизну роботи, її практичне значення, наведено дані про апробацію результатів дослідження, публікації автора та структуру дисертації.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні основи дослідження»** висвітлено історіографію проблеми, визначено теоретичні й методологічні основи, уточнено термінологічний апарат.

У підрозділі *1.1 «Історіографія та джерельна база дослідження»* визначено, що значний вклад у вивчення проблематики походження образів танатичної міфології здійснив етнограф Д. К. Зеленін. Сформульований ним міфологічний концепт у подальшому став теоретичним підґрунтям для багатьох розвідок, а зазначену проблематику активно вивчають дослідники найрізноманітніших напрямів. Визначено джерельну базу дослідження, що представлена переказами давньослов'янської міфології, різноманітним фольклорним матеріалом, спостереженнями та нотатками українських й зарубіжних істориків та етнографів.

У підрозділі *1.2 «Методологічні й теоретичні основи дослідження»* визначено загальні методологічні засади дисертаційної роботи, розглянуто комплекс дослідницьких методів й підходів, уточнено термінологічний апарат.

Постановка мети й визначення предмета дослідження актуалізують застосування плюралістичної методології та обумовлює різноманітність дослідницьких підходів й методів, а саме: культурологічного, системного, аксіологічного, історико-культурологічного та діяльнісного, методів структурно-функціонального, аксіологічного й історико-генетичного аналізу. Методологічною основою дослідження є *культурологічний підхід*, що уможливив розгляд образів танатичної міфології як багатофункціонального феномену української традиційної культури.

Другий розділ «Походження образів танатичної міфології» присвячено реконструкції давньослов'янських міфологічних уявлень та визначенню першого фактора й вектора їх трансформації.

У підрозділі 2.1 «Танатичні уявлення як одна з детермінант давньослов'янської культури» визначено походження образів танатичної міфології, проаналізовано роль таких понять, як рід, доля й вік у давньослов'янській дохристиянській картині світу. З'ясовано, що сприйняття «батьків» (сакралізованих покійників) і «зложних» (демонізованих покійників) має протилежне за емоційним наповненням та осмисленням ставлення, яке актуалізує здійснення відповідної поховально-поминальної обрядовості.

Доведено, що до результатів культуротворчої діяльності, специфічними механізмами якої є сакралізація та демонізація померлих, у давньослов'янській традиційній культурі належать: 1) міфопоетичний текст (представлений переказами давньослов'янських міфів й оказіонально-обрядовим фольклором); 2) поховальна і поминальна обрядова діяльність; 3) предмети матеріальної культури, зокрема спеціальний «смертний» одяг, захисні амулети тощо.

У підрозділі 2.2 «Структурно-функціональний та аксіологічний аналіз дохристиянських танатичних уявлень» з'ясовано, що образи «батьків» та «зложних» органічно входили до танатичних уявлень і виконували такі функції: етіологічну й культуротворчу. Перша реалізувалася через: розкриття тієї частини міфу, що описує будову всесвіту; розкриття посмертних буттєвих перспектив. Друга функція через: творення семіотичної й ціннісної сфер, регулюючих механізмів і способів зберігання набутого культурного досвіду, а також творення для цього певних комунікативних каналів, якими є сімейне виховання й залучення молодших поколінь до суспільної обрядової діяльності.

У підрозділі 2.3 «Трансформація образів танатичної міфології у християнську добу» визначено, що першим фактором їх трансформації стало хрещення Київської Русі, й вектором – поступове поширення християнства. Порівняльний аналіз засвідчує, що у дохристиянський період давньослов'янської історії вони органічно входили до танатичних уявлень і були функціонуючою (етіологічна, культуротворча) частиною міфологічного знання. Під впливом християнського світосприйняття вони трансформуються і стають частиною синкретичних народних вірувань, позбуваються

міфологічної безкомпромісності та поступово витісняються християнським віровченням.

Доведено, що під впливом християнського віровчення особливої трансформації зазнає поховальна обрядовість «заложних» – здійснюється перехід до колективного поховання без відспівування в неосвяченій землі (скудельницях), з подобою громадської панахиди.

У третьому розділі «Репрезентація образів танатичної міфології в українській традиційній культурі» досліджено механізми відтворення образів танатичної міфології в українській традиційній культурі та вивчено їх подальші трансформації.

У підрозділі *3.1 «Етнокультурні архетипи в контексті дослідження образів танатичної міфології»* визначено, що давньослов'янські міфологічні уявлення, які уособлювалися в образі «батьків» та «заложних», мають логічне продовження в дещо видозміненому вигляді – етнокультурного архетипу роду і «нечистої сили».

Зазначені архетипи являють собою комплекс уявлень про протилежні за змістом та основоположні для буття людини поняття. Вони існують у формі уявлень, ідей, образів, визначають певну поведінкову й ціннісну реакцію, є основою сприйняття та інтерпретації індивідом певних явищ і подій. Розвиваючись у певній культурній системі, вони характерні і актуальні для індивідів, котрі є носіями цього культурного досвіду і у своїй конкретизованій формі не є універсальними.

На основі аналізу фольклорних текстів у підрозділі *3.2 «Репрезентація образів танатичної міфології в українському фольклорі»* з'ясовано, що вони широко представлені в народних казках, демонологічних оповіданнях та okazіонально-обрядовому фольклорі в усіх регіонах України. Ці фольклорні форми є репрезентантами танатичної міфології та зберігають частку народного світогляду. В українському фольклорі, з одного боку, наявна морально-етична настанова щодо поваги до спокою померлих, з іншого – уявлення про «заложних» (їх походження, зовнішність, наслідки появи в житті людини тощо), і, таким чином, саме фольклор сприяє розумінню означеної у даному дослідженні проблематики.

У підрозділі *3.3 «Трансформація образів танатичної міфології у радянський період та їх сучасний стан»* визначено другий фактор

трансформації – політичні й ідеологічні процеси, що відбувалися в Україні протягом ХХ ст. і пов'язані з приходом радянської влади, а також вектор – процес радикальної секуляризації.

У радянську добу образи танатичної міфології зазнали десакаралізації та остаточно потрапляють у сферу фольклору і неусвідомлюваних традицій; кардинально змінюється поховальна обрядовість, у якій відспівування й будь-які релігійні елементи, як і елементи народної обрядовості, стають не обов'язковими, а традиційні релігійні поховальний і поминальний обряди замінюється громадською панахидою

З'ясовано, що в сучасній поховально-поминальній традиції зберігаються певні відголоски давньослов'янських вірувань, а саме звичаї: мити підлогу за покійником, «запечаткування могили», поховання молодих дівчат у весільній сукні. Сучасні поховальний та поминальний обряди виконуються відповідно до релігійної належності та заповіту самого померлого або його родини. Традиція не ховати «нечистих» покійників на кладовищі зникла повністю. Архаїчний поділ покійників на «батьків» та «зложних» сучасності не притаманний.

ВИСНОВКИ

Виконане багатоаспектне культурологічне дослідження трансформації образів танатичної міфології в традиційній культурі України дозволило досягти поставленої мети, вирішити означені завдання й дійти певних висновків.

1. Танатична міфологія є структурним елементом міфологічної системи, що описує уявлення про смерть та посмертне буття людини. Вона співвідноситься з етіологічною й космогонічною міфологією, де зберігається інформація про походження та структуру світобудови.

Група образів танатичної міфології обмежується: 1) померлими; 2) переліком різноманітних міфологічних істот, які супроводжують померлого та впливають на його подальшу долю; 3) людьми, котрі за міфологічними світоглядними уявленнями мають можливість контактувати із потойбічним світом і також впливати на його долю. Це дисертаційне дослідження присвячене вивченню саме першого виду танатичних міфологічних образів, до

якого (посилаючись на міфологічний концепт, розроблений Д. К. Зеленіним) долучено «батьків» й так званих «заложних».

Визначено, що перетворення покійного на заложного народною думкою осмислюється як відхилення від культурної норми, що в межах теоретичного узагальнення можна визначити поняттям *культурна девіація*. Основою осмислення заложних як прояву культурної девіації є диференційоване народне сприйняття концепції своя / не своя смерть, що корелює з семіотичною сферою культури й зумовлює подальші поведінкові реакції.

Зазначена девіація відбувається на двох рівнях:

– функціонування культури як системи і спроби її руйнування (де культура сприймається як порядок, а культурна девіація як спроба її руйнування). До цього рівня належить народне осмислення факту передчасної або насильницької смерті в дитинстві або дорослому віці як девіації;

– на індивідуальному, особистісному рівні, що реалізується через свідоме порушення окремим індивідом прийнятих соціокультурних норм і правил, до яких, за результатами аналізу фольклорного тексту, можна долучити: неповажливе ставлення до батьків; убивство, скупість, завдання шкоди іншим членам соціокультурної спільноти; спроби набуття надлюдської могутності за життя; самогубство; свідоме порушення табу на надмірну сімейну й подружню тугу.

2. Визначено, що танатичні міфологічні уявлення є однією з детермінант давньослов'янської, а пізніше, дещо видозмінено, й української традиційної культури. Серед результатів культуротворчої діяльності можна назвати:

– міфопоетичний текст, представлений переказами давньослов'янської міфології, оказіонально-обрядовий фольклор, інші різноманітні види усного фольклору – казки, народні перекази й оповідання;

– поховальну та поминальну обрядовість;

– предмети матеріальної культури, зокрема спеціальний «смертний» одяг, захисні амулети тощо.

Доведено, що архаїчні танатичні міфологічні уявлення, які уособлювалися в образі сакралізованих (культ предків) і демонізованих (заложних) покійників в українській традиційній

культури, набувають продовження у архетипах, зокрема архетипу роду та «нечистої сили». Про часткове збереження архаїчного осмислення і сприйняття заложних як прояву культурної девіації свідчать випадки викопування і викидання тіл заложних, а також випадки їх символічного перепоховання шляхом заливання могили такого покійника болотною тванню, що зафіксовані в Дніпропетровській, Київській, Харківській, Вінницькій, Волинській, Рівненській, Чернівецькій і Запорізькій областях України (аж до XIX ст.).

Доведено, що в сучасній українській культурі танатичні міфологічні уявлення продовжують своє існування у формі культурних пережитків, які виявляють себе у побутуванні звичаїв мити підлогу за покійним, «запечаткування могили» та звичаю поховання незаміжніх дівчат у весільній сукні.

3. Констатовано, що образи танатичної міфології є елементом системи традиційної (давньослов'янської та української) культур, що в межах підсистеми корелює із танатичними уявленнями та виконує наступні функції:

- *етіологічну*, яка реалізується, по-перше, через розкриття космогонічного міфу, який описує побудову всесвіту, по-друге, через розкриття посмертних буттєвих перспектив для батьків та заложних;

- *культуротворчу*, що реалізується через створення семіотичної та ціннісної сфер традиційної культури, а також регулюючих механізмів і способів зберігання набутого культурного досвіду, створенням для цього певних комунікативних каналів, якими є сімейне виховання й залучення молодших поколінь до суспільної обрядової діяльності.

4. Проаналізовано еволюцію образів танатичної міфології в системі традиційної культури, що представлено трьома їх статичними станами:

- у *дохристиянський період* давньослов'янської історії вони органічно входять до танатичних уявлень і є живою, функціонуючою (етіологічна, культуротворча) складовою міфологічного знання;

- у *християнську добу* вони є частиною синкретичних народних вірувань, що перестають відрізнятися безкомпромісністю та поступово витісняються християнським віроученням;

- у *радянський період та сучасній українській культурі* образи танатичної міфології існують у формі культурного пережитку.

5. Визначено фактори й вектори трансформації образів танатичної міфології, що обумовлюють зазначену динаміку, а саме:

Першим *фактором* є хрещення Київської Русі, *вектором* – поширення християнства. Хоча цей процес і був вельми розтягнутий у часі, хрещення ознаменувало собою зміну картини світу: від міфологічної – до релігійної, унаслідок чого танатичні міфологічні уявлення зазнають певної трансформації, а саме: під впливом християнського віроучення та з впровадженням християнського поховального обряду від безапеляційного суспільного ostracizmu й утилізації тіла заложного через його викидання в пустельні місця й болота здійснюється перехід до колективного поховання без відспівування у неосвяченій землі (скудельницях), з подобою громадської панахиди; змінюється їх статус у системі культури: від їх побутування у вигляді актуальної, функціонуючої частини міфологічного знання – до їх побутування як частини синкретичних народних вірувань, що перестають відрізнятися безкомпромісістю й безапеляційністю, та поступово витісняється християнським віроученням;

У цей період відношення до батьків зберігається суто позитивним, до заложних – негативним. Перехід покійника до цієї категорії, як і у дохристиянську добу, сприймається як культурна девіація (зі збереженням санкцій), що за народними уявленнями призводить до демонізації покійного; зберігається традиція народного поминання шляхом кидання гілок та іншого мотлоху на могили заложних.

6. Другим *фактором* є політичні та ідеологічні процеси, що відбувались в Україні протягом ХХ ст. і були пов'язані з встановленням радянської влади, а її *вектором* – процес радикальної секуляризації.

У радянську добу образи танатичної міфології зазнають десакралізації та остаточно переходять у сферу фольклору та неусвідомлюваних традицій. Кардинальних змін зазнає поховальна обрядовість, в якій відспівування й будь-які релігійні елементи, як і елементи народної обрядовості, стають не обов'язковими. Релігійний поховальний і поминальний обряд замінюється громадською панахидою, унаслідок чого танатичні уявлення зазнають наступних трансформацій: поступово змінюється відношення до заложних – від

суто негативного до нейтрального (як до казкового персонажу); заложні перестають сприйматись як прояв культурної девіації, архаїчне розділення на батьків і заложних народному світогляду радянської доби не притаманно; змінюється статус образів танатичної міфології в системі культури: від їх побутування як частини синкретичних народних вірувань до культурного пережитку.

В традиційній культурі ХХ ст. наявне часткове збереження поминальної традиції, належної до заложних, що поступово зникає під впливом радянської ідеології; у сільській місцевості відмічається часткове збереження уявлень про поховання заложних, наприклад, заборона ховати самогубців на кладовищах.

Перспективою подальших досліджень є вивчення образів танатичної міфології на матеріалі інших видів і жанрів українського фольклору; подальше вивчення та поглиблення досліджених нами аспектів; проведення порівняльного крос-культурного дослідження із попереднім визначенням первинних форм та їх репрезентацій в інших етнічних культурах.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Понікаровська Н. А. Страх як змістоутворюючий фактор обрядових дій, пов'язаних із заложними покійниками в давніх слов'ян / Н. А. Понікаровська // Культура України : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків, 2012. — Вип. 39. — С. 82–89.

2. Понікаровська Н. А. Доля в контексті вивчення танатичних уявлень східних слов'ян (категорія заложних покійників) / Н. А. Понікаровська // *Культура України : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури.* — Харків, 2012. — Вип. 44. — С. 181–189.
3. Ponikarovska N. People's ideas of the covered dead as a sense-making factor of burial ritual in Ukraine. The past and the present / N. Ponikarovska // *European science review.* — Vienna : East West, 2014. — № 11-12. — P. 4–7.
4. Понікаровська Н. А. Віддані анафемі в контексті вивчення уявлень про категорію заложних в українській народній культурі / Н. А. Понікаровська // *Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту.* — Рівне : ГДГУ, 2015. — Вип. 21. — С. 182–186.
5. Понікаровська Н. А. Фактори трансформації уявлень про категорію заложних в українській культурі: від джерел до сучасності / Н. А. Понікаровська // *Культура України : зб. наук. пр. / Харків. держ. акад. культури.* — Харків, 2016. — Вип. 52. — С. 223–231.
6. Понікаровська Н. А. Поширення християнства як фактор трансформації уявлень про категорію заложних / Н. А. Понікаровська // *Культура і сучасність.* — 2016. — № 1. — С. 145–150.
7. Понікаровська Н. А. Захисні символи у візерунках української вишиванки як обереги / Н. А. Понікаровська // *Вісн. Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв. Сер. Мистецтвознавство : зб. наук. пр.* — Харків, 2013. — № 4. — С. 47–49.
8. Понікаровська Н. А. Відображення уявлень про заложних покійників в українському фольклорі (на прикладі народних казок та оповідань) / Н. А. Понікаровська // *Вісн. Міжнар. слов'ян. ун-ту.* — Харків, 2013. — Т. XVI, № 1. — С. 38–47.
9. Понікаровська Н. А. Концепція роду в давньослов'янській картині світу: аспект дослідження народних уявлень про заложних / Н. А. Понікаровська // *Вісн. Львів. нац. акад. мистецтв.* — Львів, 2015. — Вип. 27. — С. 262–270.
10. Понікаровська Н. А. Подружжя і сімейна туга як мотив посмертного ходіння в заложних (на матеріалі українського фольклору) / Н. А. Понікаровська // *Культура України : зб. наук.*

пр. / Харків. держ. акад. культури. — Харків, 2015. — Вип. 49. — С. 126–135.

11.   Понікаровська Н. А. Батьківське прокляття в українській етнічній картині світу в контексті дослідження народних уявлень про заложних / Н. А. Понікаровська // Молодий вчений. — 2015. — № 11(26). — С. 154–157.
12.   Понікаровська Н. А. Захисні мотиви від заложних в українському   оказіонально-обрядовому   фольклорі / Н. А. Понікаровська // Молодий вчений. — 2015. — № 5(20). — С. 157–160.
13.   Понікаровська Н. А. Мотиви повернення померлих у світ живих у східних слов'ян / Н. А. Понікаровська // Efektivni nastroje modernich ved : materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference — Praha : Publishing House «Education and Science», 2012. — Dil 16. — С. 95–98.
14.   Поникаровская Н. А. Обычай «греть покойников» как проявление заботы о человеке у древних славян / Н. А. Поникаровская // Aktualni vymozenosti vedy – 2012 : materialy VIII mezinarodni vedecko-prakticka conference — Praha : Publishing House «Education and Science», 2012. — Dil 9. — С. 47–48.
15.   Понікаровська Н. А. Образ чорта в українському фольклорі / Н. А. Понікаровська // Бъдещето въпросы от света на науката : Материали за 10-а междуранодна научна практична конференция. — Софія, 2014. — Т. 14. — С. 16–18.
16.   Понікаровська Н. А. Використання фольклору в межах здійснення діяльнісного підходу до вивчення соціально-культурних явищ / Н. А. Понікаровська // Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. — Випуск 4. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — С. 182–185.
17.   Понікаровська Н. А. Джерела вивчення української культури. Микола Антонович Зінчук та його спадщина / Н. А. Понікаровська // Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. — Випуск 5. — Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — С. 159–162.

18. Понікаровська Н. А. Концепт Д. Зеленіна щодо походження персонажів слов'янської міфології. Перспективи культурологічного дослідження / Н. А. Понікаровська // Перспективи розвитку сучасної науки : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 7-8 травня 2015 року). — Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. — Ч. 2. — С. 112–115.
19. Понікаровська Н. А. Легенда «Три сестри» в контексті вивчення батьківського прокляття в українській культурі / Н. А. Понікаровська // Актуальні питання сучасної науки : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 16-17 жовтня 2015 року). — Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. — С. 125–128.
20. Понікаровська Н. А. До питань вивчення мотивів українських народних голосінь / Н. А. Понікаровська // Наукові записки Міжнар. гуманіт. ун-ту. — Одеса, 2015. — Вип. 23 : Матеріали першої міжнародної мультидисциплінарної конференції Міжнародного гуманітарного університету. — С. 199–201.
21. Понікаровська Н. А. Міфологія як об'єкт культурологічного дослідження / Н. А. Понікаровська // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук — 2016 : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 28-29 жовтня 2016 року). — Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. — Частина III. — С. 124–127.
22. Понікаровська Н. А. Мотиви виконання звичаю кидати гілки на могили «заложних» (за етнографічними матеріалами В. В. Білого) / Н. А. Понікаровська // Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених – 2016 : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих учених (м. Одеса, 27 жовтня 2016 р.). — Одеса : «Фенікс», 2016. — С. 60–62.
23. Понікаровська Н. А. Образ покутника в українському фольклорі / Н. А. Понікаровська // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 8-9 квітня 2016 року). — Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. — Ч. 2. — С. 80–82.
24. Понікаровська Н. А. До питань дослідження проблематики категорії заложних : історіографічний аспект / Н. А. Понікаровська // Чорноморські наукові студії : матеріали II

Міжнар. мультидисциплінар. конф. — Одеса, 2016. — Вип. 25. — С. 194–199.

АНОТАЦІЇ

Понікаровська Н. А. Трансформація образів танатичної міфології в традиційній культурі України. — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата культурології за спеціальністю 26.00.04 — українська культура. — Харківська державна академія культури. — Харків, 2018.

Дисертація є комплексним культурологічним дослідженням трансформації образів танатичної міфології, зокрема образу «заложних» в українській традиційній культурі від давнини до сучасності. Уявлення про «заложних» розглянуто як багатofункціональний феномен культури; вони є однією з детермінант давньослов'янської культури, корелюють із етіологічною, ціннісною й семіотичною сферами, та є складовою системи культури.

Проаналізовано еволюцію уявлень про категорію «заложних» у дохристиянський період, християнську добу, радянський період та сучасній українській культурі. Визначено фактори й вектори трансформації уявлень про категорію «заложних», що зумовлюють зазначену динаміку. Перший фактор їх трансформації — хрещення Київської Русі, якому відповідає вектор поширення християнства. Другий фактор — політичні й ідеологічні процеси, що відбувалися в Україні протягом ХХ ст. і пов'язані з приходом радянської влади, якому відповідає вектор процес радикальної секуляризації.

***Ключові слова:** українська традиційна культура, давньослов'янська культура, народна культура, поховально-поминальна обрядовість, фольклор, танатична міфологія, народна демонологія, заложні, трансформація, культурна девіація, санкція.*

Поникаровская Н. А. Трансформация образов танатической мифологии в традиционной культуре Украины. — Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата культурологии по специальности 26.00.04 — украинская культура — Харьковская государственная академия культуры. — Харьков, 2018.

Диссертация является комплексным культурологическим исследованием трансформации образов танатической мифологии, в частности, образа «заложных», в украинской традиционной культуре с дохристианских времен до наших дней. Представления о «заложных» рассмотрены как многофункциональный феномен культуры; они выступают как одна из детерминант древнеславянской культуры, коррелируют с её этиологической, ценностной и семантической сферами, и являются составляющей системы культуры.

Проанализирована эволюция представлений о категории «заложных» в дохристианский период, эпоху христианства, советский период и в современной украинской культуре. Определены факторы и векторы трансформации представлений о категории «заложных», обуславливающие вышеуказанную динамику. Первый фактор — крещение Киевской Руси, ему соответствует вектор распространения христианства. Второй фактор — политические и идеологические процессы, происходившие на территории Украины на протяжении XX ст., связанные с установлением советской власти. Ему соответствует вектор процесса радикальной секуляризации.

Ключевые слова: украинская традиционная культура, древнеславянская культура, народная культура, похоронно-поминальная обрядовость, фольклор, танатическая мифология, народная демонология, заложные, трансформация, культурная девиация, санкция.

Ponikarovska N. A. Transformation of thanatotic mythology characters in the traditional culture of Ukraine. — Qualification scientific work as a manuscript copyright.

Theses for a candidate of science degree (speciality 26.00.04 — Ukrainian Culture) — Kharkiv State Academy of Culture. — Kharkiv, 2018.

This dissertation is a complex culturological research for transformation of of thanatotic mythology characters in Ukrainian traditional culture from antiquity to modern times. The thanatotic

mythology characters is reviewed as a multifunctional cultural phenomenon; they stand as a determinant of ancient Slavic culture, correlate with etiological, axiological, and semiotic spheres, and are a component of culture system.

Tanatic mythology imageries are analysed as one of determinants of ancient Slavonic and Ukrainian traditional culture. Archaic tanatic mythology ideas personalised as sacral and demonised ("zalozhny") dead in Ukrainian traditional culture have since proceeded as archetypes, particularly archetypes of kindred and evil spirits.

The imageries of tanatic mythology are reviewed as an element of traditional ancient Slavonic and Ukrainian culture, correlating with a scape of tanatic ideas, and functioning in the following ways:

- etiological (realised both through the cosmogonic myth describing the form of the Universe and through after-death perspectives for ancestors and zalozhny dead;

- culture constructive (realised through creation of semiotic scope of traditional culture as well as regulating mechanisms and means of preservation of certain communication channels such as family education and taking part in communal ceremonial activities.

In this work we have reviewed the stages of evolution of tanatic mythology ideas inside the system of ancient Slavonic and Ukrainian traditional culture, and also determined the factors and vectors of their transformation:

- 1) during the pre-Christian period of the ancient Slavonic history they organically fit into the scope of tanatic imageries and serve as a functional part of mythological lore;

- 2) during the Christian period they become a part of syncretistic folk beliefs, which are step by step dislodged by the Christian doctrine;

- 3) during the Soviet period and in modern Ukrainian culture the ideas of tanatic mythology stand as relics of culture.

Baptism of Kiev Rus is the first factor of transformation, and spread of Christianity is a vector. Baptism meant change of world view from mythological to religious, and this caused serious changes in folk world outlook.

As a result of spread of Christianity and Christian clerics struggle against pagan customs, tanatic mythology ideas are considerably transformed. Pagan funeral ceremonies (such as cremation) on one hand,

and utilisation of a "zalozhny" dead body by throwing it out to a deserted places or swamps on the other hand are replaced by Christian burial in the soil in one hand, and collective burial without funeral service in an unsanctified land (skudelnytsa) with a kind of a civil dirge for "zalozhny" dead.

Another transformation factor includes political and ideological processes taking part in Ukraine during the 20th century and related to Soviets taking power, with a process of radical secularisation as its vector. In the Soviet time, the imageries of tanatic mythology are de-sacralised and decisively turn into folklore and unperceived traditions. Funeral ceremonies such as burial service change drastically, and all religious elements suddenly become optional and dispensable.

Funeral ceremonies related to "zalozhny" such as throwing branches of wood into graves is partially present in traditional culture of the 20th century. We have found that some tanatic mythology imageries are still present in modern Ukrainian culture as cultural relics, such as washing the floor after the dead, sealing of a grave, and a tradition to bury unmarried women dressed in a wedding gown.

Keywords: *Ukrainian traditional culture, ancient Slavic culture, folk culture, burial and memorial ritualism, folklore, thantotic mythology, folk demonology, zalozhny dead, transformation, cultural deviation,*